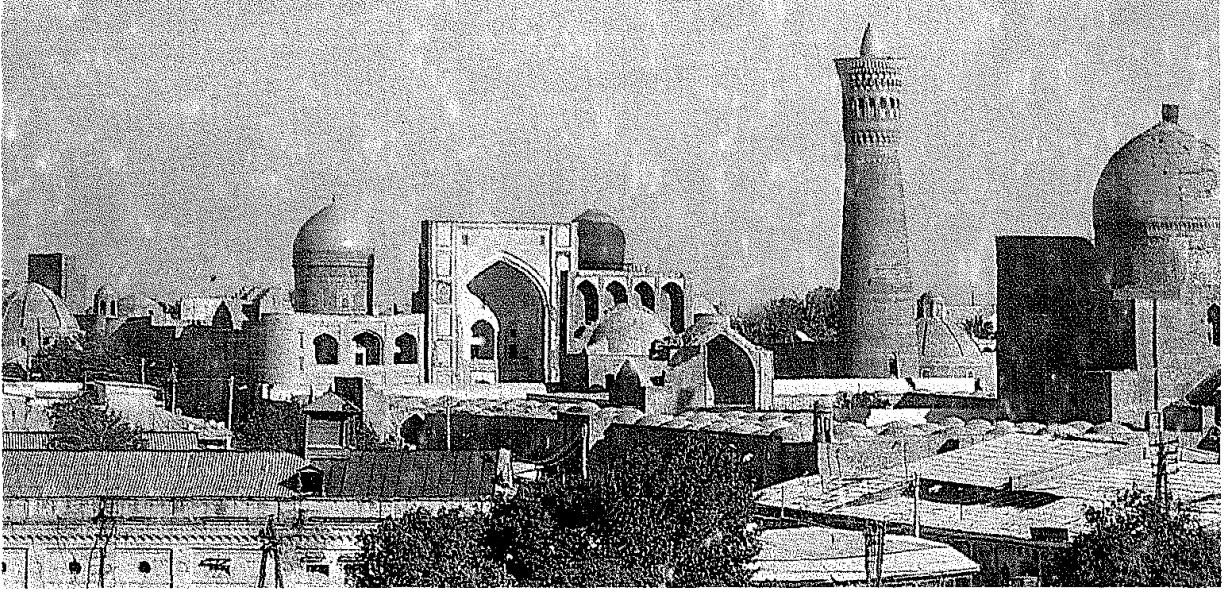

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO: 22

BÜYÜK TÜRK - İSLÂM BİLGİNİ

B U H Â R İ

(811- 869)

-ULUSLARARASI SEMPOZYUM-

18-20 HAZİRAN 1987

Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? / Âyet

Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin.

BUHÂRİ

Buhâri Kongresi Tebliğleri

18-20 Haziran 1987

KAYSERİ

EDİTÖR

Prof.Dr. Ahmet Hulûsi KÖKER

(Tebliğin dil ve bilimsel sorumlulukları konuşmacılara aittir)

Her Hakkı Saklıdır

ISBN: 975-8013-14-9

Dizgi-Baskı
Erciyes Üniversitesi Matbaası
KAYSERİ - 1996

SAHİH-İ BUHÂRÎ'nin "KİTÂBU'T-TEVHİD" BÖLÜMÜ VE EHL-İ SÜNNET İLM-İ KELÂMI AÇISINDAN ÖNEMİ

Dr. Metin YURDAGÜR*

Hadis sahasının en önde gelen altı eseri olan Kütüb-i Sitte içinde Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin Sahihleri *câmi* niteliğindedir. Bilindiği üzere *câmi* ler dinî konuların hemen hemen tamamını kapsayan sekiz ana bölümü (îman, ahkâm-sünen, rikâk-zühd, et'ime-eşribe-âdâb, tefsîr-siyer-cihâd, menâkıb, fiten ve melâhim) ihtiva eden en şümüllü musannef eserlerdir. Bu tanıtımdan da anlaşılacağı üzere îman ve akaid ile ilgili hadisler *câmi* türündeki eserlerde mutlaka yer almalıdır. Öte yandan taharetten, vasiyyete kadar sadece ahkâm hadislerini toplamaya yönelik eserler olan *Sünen* tarzındaki hadis külliyâtında ise, îmân ve akaide müteallik müstakil bir *Kitâbu'l-îmân* bölümünün yer almaması tabî'dir. Bununla birlikte bazı sünenlerde müstakil *Kitâbu'l-îmân* başlıkları bulunmaktadır. Bu, hadis musanniflerinin iman ve akaid meseleleri hususunda ne kadar titiz olduklarını gösterir⁽¹⁾. Nitekim bazı musannifler, konunun ehemmiyeti sebebiyle, îmânla ilgili hadisleri *Kitâbu'l-îman* başlıklı müstakil eserlerde toplamayı tercih etmişlerdir⁽²⁾.

Gerek kitap, gerekse bab adıyla îman konusuna tahsis edilmiş bölümler ve bu konuyla ilgili müstakil eserler genellikle aşağıda maddeleştirilen muhtevaya sahiptir:

- a) İmân, tarifî ve esasları,
- b) İmân-amel arasındaki münasebet,
- c) İmânın artıp eksilmesi,
- d) İmânın şubeleri,
- e) İmânın tadına erebilmek için kişinin sahip olması gerekli hususlar,

* Marnara Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

1. İmân ve imânla ilgili konuların Kütüb-i sitte'de yer alışı aşağıdaki şekildedir: Buhârî'de 2.kitab, 42 bâb, toplam 51 hadis; Müslim'de 1. kitab, 96 bâb, toplam 380 hadis; Tirmizî'de 38. kitab, 18 bab, 39 hadis; İbn Mâce'de ise Mukaddime bölümünde "*imanla ilgili bir bab*" şeklinde 19 hadisten ibarettir. Ebû Dâvûd'da ise müstakil bir bölüm açılmamıştır. Bu vesile ile "*Hadis külliyâtında Kitâbu'l-îmanlar ve Muhtevaları*" başlıklı çalışmasından yararlandığım Sayın Dr. İ.Lütfi ÇAKAN'a teşekkür ediyorum.Sempozyumun bitişinden sonra neşredilen Sayın Dr. M. Hayri KIRBAŞOĞLU'nun "*İslam Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: Ashabü'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı*" *İslâmî Araştırmalar*, sy.5 (Ekim 1987) s. 79-89) başlıklı makalesi de aynı konuyu işlemektedir.

2. Örnek olarak şu eserler zikredilebilir: Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-îmân*, (nşr. M.Nasirüddin el-Elbânî) Dımaşk 1966; İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-îmân*, (nşr. M. Nasirüddin el-Elbânî); İbn Mende, *Kitâbu'l-İmân*, I-III, (nşr. Muhammed Nâsır el-Fakihî) Medine 1401; Ebû Ubeyd'in eserinin tanıtımı için bkz: W.Madelung, "Early Sunnî Doctrine Concerning Faith as Reflected in the *Kitâb al-İmân* of Abu 'Ubayd al-Qâsım b. Sallâm", *Studia Islamica* XXXII, Paris 1970, s. 233-254.

- f) İmân ile ma'siyet arasındaki ilişki,
- g) Nifâk ve alâmetleri,
- h) Tekfir meselesi,
- ı) Fitne günlerindeki durum,
- j) İmân ve îmânsızlığın ahiretteki sonuçları.

İmam Buhârî'nin, *el-Câmî' u' s-Sahîh*'e müstakil bir *Kitâbu'l-îmân* yanında, *Kitâbu't-Tevhîd* başlıklı ve diğer musannefatta yer almayan farklı bir faslı tahsis etmiş olması, onun hadisleri tasnif konusunda diğer hadis imamlarından ayrı bir yol izlediğini göstermektedir. Biz tebliğimizde Buhârî'nin bu yönünü ele almaya çalışacağız⁽³⁾.

Hadis mütehassıslarının değerlendirmelerine göre *el-Câmî' u' s-Sahîh*'in muhtevası iki bakımdan önemlidir. Bunlardan biri Buhârî'de yer alan hadislerin isnâd açısından önem ve değeri, diğeri ise Buhârî'nin bab başlıklarının, özel ıstılahıyla terâcîm'inin özellikleridir. Buhârî, her iki hususla da, diğer hadis musanniflerinden bâriz bir şekilde ayrılır. *el-Câmî' u' s-Sahîh*'teki bab başlıkları ve bunların muhtevalarının adeta bir nevi özeti mahiyetinde olan kısımlar(terâcîm), *Sahîhu'l-Buhârî*'ye ayrı bir değer kazandırmıştır. İmam Buhârî'ye bir hadis musannifinden çok, bir fakih hüviyet ve üslûbu kazandıran bu bab başlıklarını, eserin zayıf tarafını aksettiren bir unsur olarak değerlendirenler de olmuştur⁽⁴⁾. Buhârî'nin fasıl ve bab başlıklarını, eserinin bir meziyeti olarak kabul edenler, sayısı üçbin dörtyüzü geçen⁽⁵⁾ babların isimleriyle ihtiva ettiği hadisler arasındaki münasebeti tesbit etme konusunda büyük gayret sarfetmişlerdir. Bu çabanın ürünü olan ancak pek çoğu maalesef günümüze ulaşmayan bu eserlerin⁽⁶⁾ müellifleri şüphesiz çok büyük emek sarfetmişlerdir. Fakat elde mevcut eserlerle telif sırasında çekilen zahmet karşılaştırıldığında ortaya yine de

3. Benzer bir çalışma Buhârî'nin *Kitâbu'l-Kader*'i üzerinde yapılmıştır: bk. A. Guillaume, "Some Remarks on Free Will and Predestination in İslâm, together with translation of *Kitâbu'l-Qadar* from *Sahîh of al-Bukhari*", *JRAS (Journal of Royal Asiatic Society)*, London 1924, s.43-63.

4. Bu değerlendirmeler için bk. F. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956, s. 70.

5. M.Y. Kandemir, "*el-Câmîu's-sahîh*", *DİA*, VII, 115.

6. Bu konuda kaynakların kaydettiği ve bir kısmı mevcut eserler şunlardır: Bedrüddin İbn Cemaa, *Kitâbu Münasebatı terâcîmi'l-Buhârî*; Ebû Abdillâh b. Reşîd el-Büstî, *Tercümânü't-terâcîm*; Muhammed Enverşah el-Keşmîrî, *Feyzü'l-Bârî*, (Muhammed Bedru Alem el-Mirtehi'nin bu esere taliki vardır: Bk. Zafer Ahmed et-Tehânevi, *Kava'id fi 'ulûmi'l-hadîs*, s. 313); İbnül-Müneyyir, *Kitâbü'l-Mütevâri 'alâ terâcîmi'l-Buhârî* (Bayezid Devlet Ktp., Veliyyüddin nr. 1115; eser Selâhaddîn Makbûl Ahmed tarafından neşredilmiştir: *Kûveyt* 1407/1987.); Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Şerhu Terâcîmi ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî*, Haydarabad 1321; Muhammed Abdülkâdir Ebû Fâris, *Fıkhu'l-İmâmi'l-Buhârî*, Amman 1409/1989. (Bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. F. Sezgin *Buhârî'nin Kaynakları*, s.53; a. mlf., *GAS*, I, 129; Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmî'ihî ve beyne's-Sahîhayn*, Halep 1390, s. 330; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 49.

dengeli bir durum çıkmamaktadır. Nitekim bu tür eserler tetkik edildiği zaman, bu eserleri telif zorluğuna katlananların bablar ile terâcîm arasındaki isabetli irtibatlar kurma konusunda güçlük çekmiş oldukları görülecektir⁽⁷⁾. İmam Buhârî, eserinin bab başlıklarını, çoğunlukla âyet-i kerime ve hadislerden iktibaslarla derlemiş, bazan da serbest bir şekilde, ancak genellikle fikhî bir anlam taşıyan ibarelerden seçerek meydana getirmiştir. Bu yüzden onun hakkında: *Buhârî'nin fikhî, kitabının bab başlıkları arasında saklıdır.* hükmü verilmiştir⁽⁸⁾.

Öte yandan Buhârî'nin, önce kitabının bablarını meydana getirdiği ve bundan sonra da konu ile ilgili hadisleri bu bablara yerleştirdiği, bazı babları ise, şartlarına uygun hadisler bulamadığını göstermek maksadıyla boş bıraktığı şeklinde görüşler vardır. Yüze yakın kitab (fasıl) ve üçbin dörtyüzü aşan sayıda bâbı bulunan bir eser için böyle önceden hazırlanmış bir şemanın mevcudiyetini farzetmek gerçekten çok zordur. Konunun çalışmamız açısından bizimle ilgili olan yönü *el-Câmî'u's-Sahîh'in Kitâbu't-Tevhîd'i* ve bablarıdır. Adı geçen bu faslın bablarında eserin diğer fasıllarında mevcut olduğu ileri sürülen boşluklara rastlanmamaktadır. Diğer taraftan İmam Buhârî'nin, *el-Câmî'u's-Sahîh'in* kitâb ve bâb şemasını önceden hazırlayıp, hazırlamamış olması ile, bu babları doldurmak hususunda kendi insiyatifinin oynadığı rol de önemlidir. Eserin *Kitâbu't-Tevhîd* bölümüne ait bâbların ilgili hadisler açısından eksiksiz oluşu ve bunların terâcîm ile mutabakatı, İmâm Buhârî'nin bu bölüm ile ilgili babları uygun hadislerle tanzim ederken, fazla güçlük çekmediğini bize göstermektedir. Bu konuda Buhârî'nin insiyatifinin payı da gözönünde bulundurulunca, bu büyük İmâm'ın, devrindeki itikadî problemlere vukufiyetinin derecesi kolayca anlaşılmaktadır. Yunûnî (öl. 701/1302) tarafından meydana getirilen müteber Buhârî nüshası'nda (edisyon) bahsimize konu teşkil eden 97. kitaba ait başlığın sadece *Kitâbu't-Tevhîd* şeklinde olduğu rivayet edilmektedir. Firebrî (öl. 320/932) rivayetinin de aynı şekilde olduğunu Buhârî şârihleri kaydederler⁽⁹⁾. Ebû İshak el-Müstemlî (öl. 374/984) rivayetinde ise bu kitabın başlığı *Kitâbu't-Tevhîd ve'r-redd 'ale'l-Cehmiyye ve gayrihim*, şeklindedir⁽¹⁰⁾. Buhârî, bu kitab'ta 245 merfu hadis ile sahabe ve onları takip eden nesillere ait 36 habere yer vermiştir.

İbn Hacer, Müstemlî nüshasındaki *gayrihim* ibaresiyle Kadariyye'nin kastedildiğini, Buhârî'nin Havâric ile ilgili bahislere *Kitâbu'l-Fiten*'de, Râfizîlerle alâkalı konulara da *Kitâbu'l-Ahkâm*'da temas ettiğini kaydeder. *el-Câmî'i's-Sahîh*'in bu bölüm başlığının, el-Müstemlî'ye ait rivayette belirtildiği gibi: *Kitâbu't-Tevhîd ve'r-redd 'ale'l-Cehmiyye ve gayrihim* şeklinde olduğunu kabil ettiğimiz takdirde, İmam

7. Bu konudaki isabetsizlik ve eksiklikler daha ziyade eserin *Kitâbu't-Tevhîd* bölümü ve babları ile ilgilidir. Bk., ed-Dihlevî, a.g.e., s. 124-126.

8. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 53.

9. Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, XX, 266; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XXVIII, 115 vd.

10. ed-Dihlevî ve ez-Zebidî son rivayeti tercih etmiştir. Bk., ed-Dihlevî, *Şerhu Terâcim*, s. 124; ez-Zebidî, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* (trc. K.Miras), XII, 414.

Buhârî'nin selefin görüşüne aykırı fikirler beyan eden fırkalarla nasıl bir mücadele içinde bulunduğu daha net bir şekilde ortaya konmuş olacaktır. Nitekim, *Halku ef'âli'l-'ibâd* adlı risalesinde de Muattıla ve Cehmiyye gibi o dönemin aktüel ehl-i bidat fırkalarına cevaplar vermektedir⁽¹¹⁾.

Kitab ve babların tanziminde İmam Buhârî'nin insiyatifini kabul etmediğimiz takdirde, tasnif konusunda kendisinden önce mevcut musannefâta şema ve muhteva açısından tâbi olup olmadığını, olduysa kendi ölçülerini ne derecede uygulayıp uygulayamadığını tesbit etmek gerekmektedir. Bu ise tebliğimizin sınırlarını aşan ve eserlerin muhtelif kitâb ve bâblar halinde tasnif edilmesi işinin nasıl bir tekâmül takip ettiğini, daha sonra gelen musanniflerin kendilerinden önceki mesailerden nasıl istifade ettiklerini gösterme gibi, ayrı bir araştırmaya konu teşkil eder⁽¹²⁾.

İslâm tarihi, hatta daha geniş ve doğru bir ifadeyle dünya tarihinde önemli bir yeri olan Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinin İslâm dünyasının ilim ve kültür hayatında oynadığı olağanüstü rol bilinmektedir. İslâm âlemi, İmam Buhârî, İmam Maturidî, Fârâbî, İbn Sinâ, Bîrûnî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî gibi pek çok âlim ve mütefekkirini ve bunların günümüze kadar ulaşan eserlerini bu bölgeye borçludur. Mâverâünnehir'in İslâm kültür ve medeniyetindeki önemi, onun geniş İslâm âleminde işgal ettiği sahanın küçüklüğü ile mukayese edilemeyecek kadar büyük ve mânalıdır. O dönemin şartlarına göre her bakımdan gelişmiş olan Mâverâünnehir şehirlerinde pek çok kıymetli âlim ve mütefekkirin yetişmesi şüphesiz bir tesadüf olarak kabul edilemez. Bu kültür çevresinin İslâm âlemine sunduğu değerli armağanlardan biri olan İmam Buhârî'nin eserlerinde, bu çevrede hüküm süren fikrî serbestliğin, o günlerde Mâverâünnehir'de rahatlıkla yapılabilen seviyeli ilmî ve felsefî münakaşaların izlerini bulmak mümkündür⁽¹³⁾.

Hicrî birinci asırdan sonra İslâm dünyasında, fikirleri selef ulemasınca reddedilen bazı itikadî fırkalar zuhur etmiştir. Bu devirde en çok münakaşa edilen konular, mürtekb-i kebîre, sıfât-ı ilâhiyye ve yine sıfâtullah meselesine ircâ edilebilecek olan kader ve irâde hürriyeti problemleridir. Bütün bu meselelerin hemen hemen tamamı, İslâm akaidinin ilâhiyat bahsi ile alâkalıdır. Bu konularda farklı görüş serdederek değişik çözümler getiren ve Cumhûr'u temsil edemeyen bazı itikadî ekoller,

11. Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-'ibâd* risâlesi sempozyumuna iştirak eden Sayın Dr.Yusuf Şevki Yavuz'un tebliğinin konusudur. Anılan eser iki defa neşredilmiştir. (nşr. Mevlevi Abdülmecid, Delhi 1306); (nşr. A. Sami en-Neşşar-Ammar et-Tâlibî), 'Akâî'du's-selef içinde, s. 117-119, İskenderiye 1971) Buhârî'ye izafe edilen, *el-'Akide ve Ahbâru's-sıfât* adlı eserler de (bk. F. Sezgin, GAS, I, 134), onun kelâmın ilahiyât bahsinde selef metoduyla te'liflerde bulunduğunu göstermektedir.

12. Bu konuda örnek bir çalışma için bk. F. Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmî'i", *Türkiyât Mecmuası*, XII, İstanbul 1955, s. 115-134.

13. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâturîdî Kelâm Ekolü'nün iki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâturidî ve Ebu'l-Muîn Nesefî", AÜİFD, XXVII(1985), s. 283.

Müşebbihe, Mücessime, Muattıla, Cehmiyye, Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile gibi değişik adlarla anılmaktaydı. Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda cereyan eden bu münakaşalara o dönemin ehl-i sünnet ulemâsı -ki biz onları selef âlimleri olarak anıyoruz- kendi zâviyelerinden cevaplar vermeye gayret ediyordu. Selef ulemâsının bu konularla ilgili cevaplarını ihtiva eden risâleler ise genellikle *Tevhîd risâlesi* başlığını taşıyordu. Bilindiği üzere tevhîd; *birlemek, bir şeyin bir ve tek olduğuna hükmetmek, onu böylece bilmek* demektir. Bir kelâm terimi olarak tevhîd, *Allah'ın zâtını, akılların tasavvur edeceği ve zihinlerin canlandırabileceği her şeyden tenzîh etmektir*. Bu anlamda tevhîd, Allah'ın ulûhiyyetini kabul etmek, O'nun birliğini, her yönüyle yegâneliğini tasdik etmek ve her türlü şerki O'ndan nehyetmekle gerçekleşir⁽¹⁴⁾. Bu dönemde kaleme alınan risâlelerin temel amacı Tevhîdi bu mânada insan zihnine yerleştirmekti. Nitekim, akaid ilminin geçirdiği önemli safhalardan biri olan bu dönemde, kelâm ilmi de, *Tevhîd ve Sıfât İlmi* olarak anılmaktaydı. *Kur'an ve Sahih hadislerde mevcut akaid esaslarıyla ilgili olan hükümlere kesin teslimiyet ile bunların aklın müdahalesiyle te'vîle tabi tutulmasına kesinlikle müsaade etmeme* bu dönem ulemâsının izlediği metodun en belirgin özelliğidir. Buhârî'nin Kitâbu't-Tevhîd'i de aynı metodun uygulanabileceği bir plâna sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. İlk bakışta irade hürriyeti ve kader konuları ile ilgili bir risâle olduğu intibahı veren *Halku Ef'ali'l-'İbâd* adlı eserinde kendi döneminin en önemli itikadî münakaşalarından biri olan *Halku'l-Kur'an* meselesini tartışan ve herhalde bu konudaki görüşlerinden ötürü Buhara Emîri'nin siyâsî baskılarına hedef olan, dolayısıyla ilmî hayatına bir takım kısıtlamalar getirilen İmam Buhârî⁽¹⁵⁾, *Kitabu'l-İmân* ile başladığı *el-Câmî'î s-Sahîh*'ini, *İslâm dininin en mühim hassa-i fârikası olan tevhîd üssül-esâsı ile bitirmekle, Tevhîd-i Bârî bahsini kitabına hüsn-i hâtime yapmıştır*.⁽¹⁶⁾ Hadis külliyyatının en mühim kaynağını teşkil eden eserin bu son faslında yer alan bab başlıkları, daha sonraları ehl-i sünnet ilm-i kelâm ulemâsının *ilahiyât* bahsinde tartıştıkları *esmâ-i hüsnâ, sıfâtullah, zât-sıfât, isim-müsemma, tekvîn-mükevven, meşîyyet-irâde, kelâm-ı nefsi-lafzî, ru'yetullah* gibi önemli teolojik münakaşaların ana materyallerini oluşturacak mahiyettedir. Bu özelliklerinden dolayı ve *el-Câmî'î s-Sahîh*'ine diğer *ale'l-ebvâb musannef* eserlerden farklı olarak *Kitabu'l-İmân* dışında müstakil bir de *Kitâbü't-Tevhîd* koyması açısından İmam Buhârî'yi, ehl-i sünnet kelâmının *Kitâbu't-Tevhîd* türü eserlerine örnek plân sunan bir âlim olarak anmak istiyoruz. Nitekim kendisinden sonra bu türün daha gelişmiş bir eseri olan İbn Huzeyme'nin (ö.311/933) *Kitâbu't-Tevhîd*'i, *el-Câmî'î s-Sahîh*'in bu faslının genişletilmiş bir şekli sayılabilir⁽¹⁷⁾. Öte yandan günü-

14. Cürcânî, et-Ta'rifât, s. 48; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 673; M. Yurdagür, Allah'ın Sıfatları, s. 164-166.

15. J. Robson, "al-Bukhârî, Muhammad b.İsma'il", El'(İng), I, 1296-1297.

16. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, XII, 415.

17. Mukayese için bk: İbn Huzeyme, Beyrut 1398. *Kitâbu't-Tevhîd ve işbâti sıfâtü'r-Rabb*

müze kadar ulaşmış olan başlangıç devri kelâm eserlerinin en mütakâmil ve dolgunu olan imam Maturidî'ye ait eserin de *Kitâbü't-Tevhîd* adını taşıması gerçekten mâni-dârdır.

Sonuç olarak hadis şârihlerinin ve fukahânın *Buhârî'nin fikhî* (konulara ihatalı bakışı, meseleleri kavrayışı ve fikhî anlayışı) *bab başlıklarındadır* tarzındaki hük-müne, *Buhârî'nin ehl-i sünnet ilm-i kelâmına ait müjdeleri ve hizmeti de el-Câmî'i's-Sahîh'in Kitâbu't-Tevhîd'inin muhtevâsında mevucttur* şeklinde bir ilave yapılmasının gerekli olduğuna inanıyoruz. *Zirâ Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbu't-Tevhîd* faslındaki bab başlıklarının her biri ehl-i sünnetin itikadî prensiplerinden birine işaret etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

a) Eserler:

- Aynî *'Umdetü'l-Kârî*, Kahire 1392/1972;
Cürcanî Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, İstanbul 1327;
Dihlevî Şah Veliyullah, *Şerhu terâcimi ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî*, Haydarabâd 1333;
Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Bulak 1253;
Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956;
Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, Leiden 1967-...;
İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Kahire 1398/1978;
İbnu's-Salah, *'Umdetü'l-hadis* (nşr. Nureddin İtr), Halep 1386/1966;
İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985;
Metin Yurdağur, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul 1984;
Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne Sahîhayn*, Halep 1390;
Zebîdî, *Tercid-i Sarîh Tercemesi* (trc.K.Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara.

b) Makaleler:

- A. GUILLAUME, "Some Remarks on Free Will and Predestination in Islâm together with translation of Kitâbu'l-Qadar from Sahih of al-Bukhari", *Journal of the Royal Asiatic Society* (JRAS) 1924, s. 43-63;
F. SEZGİN, "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b.Râşid'in Câmi'i" *Türkiyat Mecmuası*, XII, İsta., 1955, s.115-134;
J. ROBSON, "al-Bukhârî, Muhammad b.Isma'il", *EI* (ing), I, 1296-1297;
M. Hayri KIRBAŞOĞLU, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: Ashâbü'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı" *İslâmî Araştırmalar*, sy.5 (Ekim 1987), s.79-89;
Mustafa Sait YAZICIOĞLU, "Matûridî Kelâm Ekolünün İki Büyük Sîması; Ebû Mansûr Mâturidî ve Ebu'l-Mu'in Neseffî", *Ankara Ünivers İlahiyat Fakültesi Dergisi* (AÜİFD) XXVII(1985), s. 281-298.
W. MADELUNG, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitab al-İmân of Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallâm" *Studia islamica*, XXXII, Paris 1970 s.233-254;